"अज्ञातकर्तृकायाः शिवमहिम्नःस्तोत्रटीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनम्"

Critical Editing of unknown Commentaries on Shivamahimnastotra

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य साहित्यविभागे तत्वाचार्य (M.Phil)
इति उपाधये प्रस्तुतः लघुशोधनिबन्धः।

A Dissertation Submitted to Shree Somnath Sanskrit University for the Award of Degree of Master of Philosophy (M.Phil) in Sahitya.

मार्गदर्शकः
प्रा. डॉ. नरेन्द्रकुमार पण्ड्या
प्रधानाचार्यः
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालय सञ्चालित
संस्कृतमहाविद्यालयः,वेरावलम्

अनुसन्धात्री
राधिका प्रेमजीभाई बरासरा
एम.ए.,बी.एड.

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वेरावलम् --३६२२६६
वर्षम् -२०१९-२०

Scanned with CamScanner

"अज्ञातकर्तृकायाः शिवमहिम्नःस्तोत्रटीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनम्"

Critical Editing of unknown Commentaries on Shivamahimnastotra

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य साहित्यविभागे तत्त्वाचार्य (M.Phil) इति उपाधये प्रस्तुतः लघुशोधनिबन्धः।

A Dissertation Submitted to Shree Somnath Sanskrit University for the Award of Degree of Master of Philosophy (M.Phil) in Sahitya.

मार्गदर्शकः

प्रा. डॉ. नरेन्द्रकुमार पण्ड्या

प्रधानाचार्यः

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालय-सञ्चालित-

संस्कृतमहाविद्यालयः, वेरावलम्

अनुसन्धात्री

राधिका प्रेमजीभाई बरासरा

एम.ए., बी.एड.

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वेरावलम् - ३६२२६६

वर्षम् - २०१९-२०

Scanned with CamScanner

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम् , गुजरातम्

प्रमाणपत्रम्

"अज्ञातकर्तृकायाः शिवमहिम्नःस्तोत्रटीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनम्" (Critical Editing of unknown Commentaries on Shivamahimnastotra) इत्याख्योऽयं लघुशोधप्रबन्धः आयुष्मत्या राधिका प्रेमजीभाई बरासरा इति नामाख्यया अनुसन्धात्र्या मदीये मार्गदर्शने निर्मितः। अनया अत्र अपेक्षिताः सर्वेऽपि अंशाः यथाविधि स्वप्रयत्नेन संशोधिताः सन्ति। अस्य लघुशोधप्रबन्धस्य निष्कर्षः अस्याः एव अनुसन्धात्र्याः परिश्रमफलम् अस्ति। निर्दिष्टे समयावधौ अनया एषः लघुशोधप्रबन्धः श्रीसोमनाथसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य तत्वाचार्य (M.Phil) इति उपाधये समर्प्यते इति अहं प्रमाणीकरोमि।

स्थलम् - वेरावलम् इत्थम्

दिनाङ्कः -

मार्गदर्शकः

प्रा. डॉ. नरेन्द्रकुमार पण्ड्या (प्रधानाचार्यः)

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालय-सञ्चालित-

संस्कृतमहाविद्यालयः, वेरावलम्

Scanned with CamScanner

प्रतिज्ञापत्रम्

अहं राधिका प्रेमजीभाई बरासरा, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य साहित्यविभागे तत्त्वाचार्य (M.Phil) इति उपाधये प्रा. डॉ. नरेन्द्रकुमार पण्ड्या महोदयानां मार्गदर्शनेन "अज्ञातकर्तृकायाः शिवमहिम्नःस्तोत्रटीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनम्" (Critical Editing of unknown Commentaries on Shivamahimnastotra) इति शीर्षकेण स्वप्रयत्नेन लघुशोधप्रबन्धं लिखितवती। अस्य लघुशोधप्रबन्धस्य कृते सर्वाः सामग्र्यः मया मार्गदर्शकाणां निर्देशानुसारम्, संशोधननियमानां पालनपूर्वकं तथा मातृकाणाम् अवलोकनेन सङ्कलिताः सन्ति। अहं प्रतिज्ञां करोमि यत् अस्मिन् विषये पूर्वं कुत्रापि संशोधनं जातं नास्ति तथा कस्मैचिदपि उपाधये एषः शोधप्रबन्धः प्रदत्तः नास्ति।

स्थलम् - वेरावलम्

एवं विनीता

दिनाङ्कः -

राधिका प्रेमजीभाई बरासरा

Scanned with CamScanner

कृतज्ञताज्ञापनम्

"अज्ञातकर्तृकायाः शिवमहिम्नःस्तोत्रटीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनम्" इति शीर्षकेण आरब्धः एषः लघुशोधनिबन्धः सम्पन्नः अभवत्। तत्त्वाचार्य इति उपाधये पठनार्थं मम पित्रोः अनुमतिः आशीर्वादः च आसीत् एव, अतः तयोः कृते प्रणामसहितं कृतज्ञभावं प्रकटयामि।

संशोधनस्य विषयचयने परमगुरुः श्रीमान् वसन्तकुमार-भट्टमहोदयः मार्गदर्शनं कृतवान्, तं प्रति वन्दनसहितं धन्यवादभावं प्रकटयामि।

संशोधनस्य कृते मातृकाप्राप्तिः आवश्यकी। मातृकाप्राप्तये आचार्य-कैलाससागरसूरी-ज्ञानमन्दिर-कोबा, गान्धीनगरम् इति संस्थायाः समये समये सहयोगः प्राप्तः अतः ज्ञानमन्दिरस्य सञ्चालकानां कृते व्यवस्थापकानां च कृते धन्यवादवचनानि समर्पयामि।

संशोधनकार्ये आगतानां शङ्कानां निवारणं कृतवतः तथा उचितं मार्गदर्शनं कृतवतः मार्गदर्शकस्य गुरुवरस्य प्रा. डॉ. नरेन्द्रकुमार पण्ड्या

Scanned with CamScanner

महोदयस्य प्रणामसहितं कृतज्ञभावं प्रकटयामि।

संशोधनकार्ये नियमादीनां मार्गदर्शनं कृतवतः तथा मातृकाप्राप्तये विविधसंस्थानां सम्पर्कसूत्रादिप्राप्तये सहायतां कृतवतः गुरोः डॉ. कार्तिक-पण्ड्या-महोदयस्य कृते कृतज्ञतावचनानि समर्पयामि।

लघुशोधप्रबन्धस्य भाषापरिष्कारं टङ्कणपरिष्कारं च कृतवतः तथा समये समये संशोधने अपि सहायतां कृतवतः श्रीजिगरभट्टस्य कृते धन्यवादवचनानि निवेदयामि।

संशोधनकार्ये आवश्यकानां ग्रन्थानां प्राप्तिः श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य ग्रन्थालयतः सरलतया अभवत् अतः ग्रन्थालयकर्मचारिणां कृते धन्यवादवचनानि समर्पयामि।

इत्थम्

राधिका प्रेमजीभाई बरासरा

Scanned with CamScanner

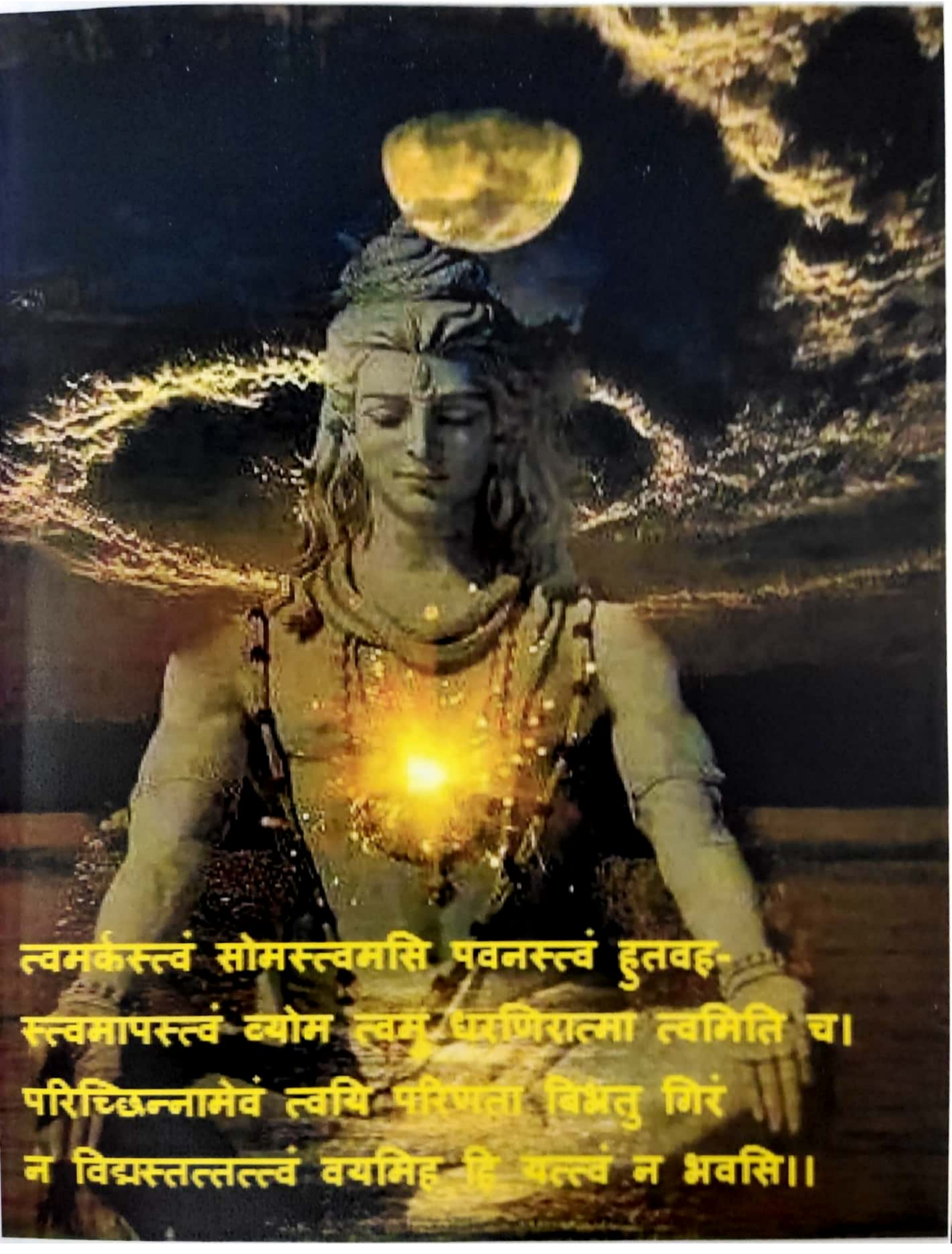

Scanned with CamScanner

अनुक्रमः

पृष्ठक्रमः

- भूमिका ०३
- प्रथमं प्रकरणम् - स्तोत्रसाहित्यस्य परिचयः ०६

१.१ स्तोत्रसाहित्यस्य उद्भवः

१.२ स्तोत्रसाहित्यस्य विकासक्रमः

१.२.१ रामायणे स्तोत्राणि

१.२.२ महाभारते स्तोत्राणि

१.२.३ पुराणेषु स्तोत्राणि

१.२.४ महाकाव्येषु स्तुतयः

१.२.५ स्वतन्त्रस्तोत्रकाराः तेषां स्तोत्राणि च

१.३ कानिचन प्रसिद्धानि स्तोत्राणि

१.३.१ विष्णुस्तोत्राणि

१.३.२ शिवस्तोत्राणि

१.३.३ देवीस्तोत्राणि

१.३.४ अन्यानि स्तोत्राणि

१.४ स्तोत्रसाहित्ये शिवमहिम्नःस्तोत्रस्य स्थानम्

- द्वितीयं प्रकरणम् - "पाठसम्पादनपद्धतिः" ३०

Scanned with CamScanner

- तृतीयं प्रकरणम्

"अज्ञातकर्तृकायाः शिवमहिम्नःस्तोत्रटीकायाः मातृकायाः परिचयः" ३३

३.१ मातृकायाः प्राप्तिस्थानम्

३.२ मातृकायाः कर्ता:

३.३ मातृकायाः कालः

३.४ मातृकायाः कलेवरम्

- चतुर्थं प्रकरणम् - "मूलग्रन्थः" ३६
- पञ्चमं प्रकरणम् - "समीक्षितं पाठसम्पादनम्" ५३
- उपसंहारः ७१
- सन्दर्भग्रन्थाः ७२

||श्रीसरस्वत्यैनमः||

भूमिका

प्राचीने काले सर्वविधं ज्ञानं प्रायः श्रुतिपरम्परया एव प्रचलितं विस्तारितं च भवति स्म। अतः एव वेदानाम् अपरं नाम श्रुतिः इति अस्ति। वस्तुतः तु तस्मिन् काले मानवानां बुद्धिः तीक्ष्णा भवति स्म। तस्मात् ग्रन्थानां काऽपि आवश्यकता न भवति स्म। कालक्रमेण शनैः शनैः जनानां बुद्धिः क्षीणा अभवत् अतः ज्ञानस्य स्थिरता आवश्यकी अभवत्। अनेन प्रकारेण श्रुतिपरम्परा पठनपरम्परा अभवत्। पठनं लेखनं च तदा एव उद्भूतम्। पाणिनीयशिक्षायां पाठकस्य दोषाः निर्दिष्टाः सन्ति यथा -

"गीती शीघ्री शिरः कम्पी तथा लिखितपाठकः।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाऽधमाः।।"[1]

अस्मिन् श्लोके लिखितपाठकः इति शब्दः अस्ति। तस्य अर्थः भवति लिखितस्य पाठकः। अर्थात् तस्मिन् काले लेखनं तथा लेखनस्य पाठनम् आरब्धम् आसीत्।

ग्रन्थस्य लेखनं लिपिकः करोति स्म। सः मूलग्रन्थं पठित्वा तस्य ग्रन्थस्य अनेकाः प्रतिलिपीः करोति स्म। तस्मिन् काले यन्त्राणि न आसन् अतः प्रत्येकग्रन्थस्य लेखनं भवति स्म। यदा लिपिकः एकं ग्रन्थं दृष्ट्वा प्रतिलिपिं करोति तदा प्रमादतः दोषाः अपि भवन्ति। अनेन कारणेन दोषयुक्तः पाठः प्रचलितः भवति। कदाचित् लिपिकः स्वस्य पाण्डित्यं प्रदर्शयितुं स्वयमेव मूलग्रन्थस्य पाठं परिवर्तनं कृत्वा लिखति। एवं रीत्या मूलग्रन्थस्य हानिः भवति तथा रचनाकारस्य लिखितः मूलग्रन्थः दूरे तिष्ठति, लिपिकारस्य प्रतिलिपिः च प्रचलिता भवति। यावत् पर्यन्तं मूलग्रन्थस्य प्राप्तिः न भवति तावत् पर्यन्तं तस्य ग्रन्थस्य साहित्यिकं मूल्याङ्कनम् अपि न भवति।

[1] पाणिनीयशिक्षा-32

Scanned with CamScanner

वर्तमानसमये एतादृश्यः प्रतिलिपयः अधिकाः प्राप्यन्ते। तासु संशोधनं समीक्षणं च पाठसम्पादकाः पाठसमीक्षकाः च कुर्वन्ति। यथाशक्यं ग्रन्थतः दोषाणां पाठभेदानां च संशोधनं कृत्वा पाठसमीक्षकाः प्रायः मूलपाठस्य समीपस्थं पाठं प्रस्तुवन्ति। अनेन प्रकारेण महाभारतस्य रामायणस्य च पाठसम्पादनं प्रमुखतया अभवत् अन्यग्रन्थानाम् अपि समीक्षितं पाठसम्पादनं वर्तमानकाले भवति।

मातृकासु प्रायः सर्वेषां शास्त्राणां ग्रन्थाः भवन्ति। दार्शनिकग्रन्थाः काव्यनाट्य-ग्रन्थाः टीकाग्रन्थाः अन्यग्रन्थाः च मातृकारूपेण प्राप्यन्ते। मातृकाः तु विविधासु लिपिषु भवन्ति अतः मातृकायाः लिप्यन्तरणं कृत्वा प्रकाशनं करणीयम्। तेन मातृकायां स्थितं ज्ञानं सर्वे जनाः प्राप्तुं शक्नुवन्ति। लिप्यन्तरणं कर्तुं लिपिज्ञानम् अतीव आवश्यकम् अस्ति।

यथा मूलग्रन्थाः मातृकारूपेण सन्ति तथैव तेषां ग्रन्थानां टीकाः अपि मातृकारूपेण सन्ति। टीकासु प्रायः दार्शनिकग्रन्थानां काव्यानां नाटकानां विविधस्तोत्राणां च टीका भवन्ति। टीकाः ग्रन्थस्य विशिष्टं भावं प्रकटयन्ति। अहम् अपि मातृकायाः लिप्यन्तरं कृत्वा किमपि संशोधनं करोमि इति मम ईच्छा आसीत्। किन्तु वस्तुतः किं कथं च करोमि इति संशयः आसीत् तदा गुजरातस्य प्रसिद्धः विद्वान् प्रो.डॉ.वसन्तकुमारः भट्टः मम सहायतां कृतवान्। सः उक्तवान् यत् **"शिवमहिम्नःस्तोत्रस्य अज्ञातकर्तृका टीका कोबासङ्ग्रहालये अस्ति तस्याः समीक्षितं पाठसम्पादनं करोतु।"** इति। अतः अहं गान्धिनगरं गत्वा **"आचार्यश्रीकैलाससागरसूरिज्ञानमन्दिर-कोबा"** तः शिवमहिम्नस्तोत्रस्य तिस्रः टीकाः प्राप्तवती। तासु एकस्याः चयनं कृत्वा मम तत्वाचार्यस्य लघुशोधनिबन्धे तस्याः टीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनं करिष्यामि इति निश्चयः अभवत्।

एतस्मिन् लघुशोधनिबन्धे पञ्च प्रकरणानि भविष्यन्ति। प्रथमे प्रकरणे स्तोत्रसा-हित्यस्य उद्भवं विकासपरम्परां च लिखित्वा शिवमहिम्नःस्तोत्रस्य महत्वं निरूपयामि।

Scanned with CamScanner

द्वितिये प्रकरणे पाठसम्पादनस्य सिद्धान्तान् लिखिष्यामि। तृतीये प्रकरणे प्रस्तुत-मातृकायाः परिचयं प्रदास्यामि। चतुर्थे प्रकरणे मूलग्रन्थं लिप्यन्तरसहितं स्थापयामि। पञ्चमे प्रकरणे अस्याः टीकायाः समीक्षितं पाठसम्पादनं करिष्यामि। अनेन प्रकारेण म म संशोधनस्य रूपरेखा भविष्यति।प्रस्तुतं संशोधनं लघु कलेवरं धरति यतो हि एषः मम संशोधनकार्ये आरम्भः अस्ति। शिवमहिम्नःस्तोत्रस्य पद्यानां टीकां दृष्ट्वा पठित्वा च विशेषरीत्या अर्थबोधः भविष्यति। एषा टीकाः अद्यावधि अप्रकाशिता अस्ति अतः अस्याः प्रकाशनं जिज्ञासूनां तथा शोधच्छात्राणां कृते लाभप्रदं भविष्यति इति आशां करोमि।

Scanned with CamScanner

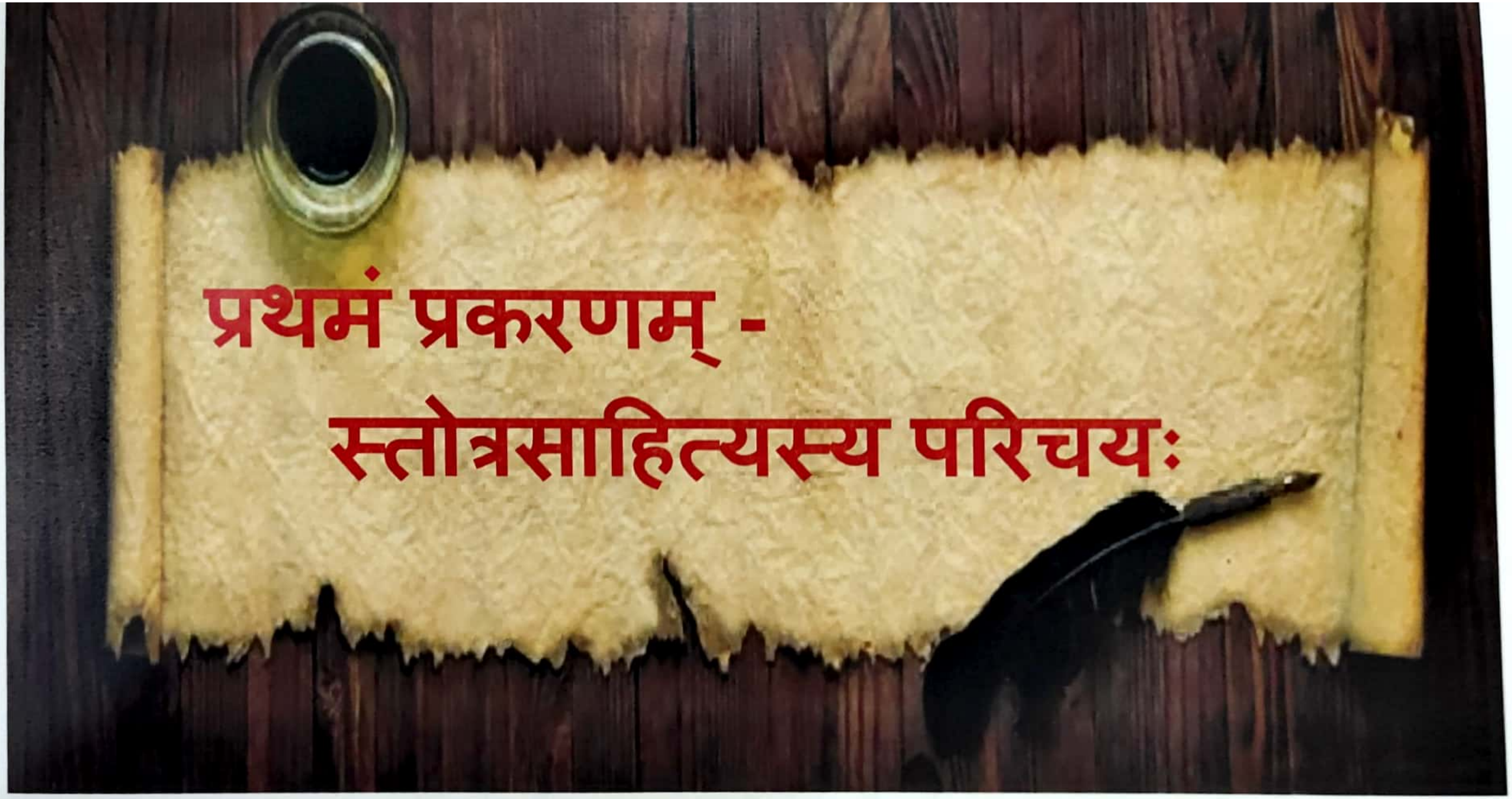

Scanned with CamScanner

प्रथमं प्रकरणम् - "स्तोत्रसाहित्यस्य परिचयः"

स्तूयते अनेन इति स्तोत्रम्। स्तु धातोः ष्ट्रन् प्रत्यये सति स्तोत्रम् इति शब्दः सिद्धः भवति। स्तोत्रम् अर्थात् स्तवनं स्तुतिः गुणादिप्रशंसनम्। "स्तोत्रम्" हृदयस्य भाषा अस्ति। भक्तः दीनः भूत्वा स्वस्य आराध्यस्य गुणगानं कर्तुं यस्य प्रयोगं करोति तत् स्तोत्रम्। स्तोत्रे भावतत्वं प्रधानं भवति। वायुपुराणे चतुर्विधं स्तोत्रं कथितं यथा-

"द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च।

चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम्।।"[2]

अर्थात् द्रव्यस्तोत्रम्, गुणस्तोत्रम्, कर्मस्तोत्रम्, आभिजनिकस्तोत्रम् इति चतुर्विधं स्तोत्रम् अस्ति। यत्र द्रव्यस्य स्तवनं भवति तत् द्रव्यस्तोत्रम्। यत्र गुणानां स्तवनं भवति तत् गुणस्तोत्रम्। यत्र कर्मणः स्तवनं भवति तत् कर्मस्तोत्रम्। यत्र च नामसङ्कीर्तनं भवति तत् आभिजनिकं स्तोत्रं भवति। एतस्य स्तोत्रस्य उद्भवः कथम् अभवत्? कथं च विकासः अभवत्? इति अत्र लिख्यते।

१.१ स्तोत्रसाहित्यस्य उद्भवः -

स्तोत्रसाहित्यस्य परम्परा अतीव प्राचीना अस्ति। स्तुतिः अथवा स्तोत्रं समानम् एव अस्ति। वैदिककाले देवतानां स्तुतिः भवति स्म। अतः स्तोत्रस्य उद्भवः वैदिककाले अभवत् इति वक्तुं शक्नुमः। प्राचीनः वेदः ऋग्वेदः अस्ति। तस्य प्रथमे अध्याये अग्नेः स्तुतिः अस्ति यथा-

"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्।।"[3]

---

[2] वायुपुराण - ५९/५८

[3] ऋग्वेदः-१/१/१

Scanned with CamScanner

ऋग्वेदः तु स्तुतेः भण्डागारः अस्ति। स्थाने स्थाने विविधानां देवतानां स्तुतयः ऋग्वेदे सन्ति। कुत्रचित् अभीष्टप्राप्त्यर्थं, कुत्रचित् रक्षणार्थं, कुत्रचित् ज्ञानार्थम् ऋषयः स्तुतिं कुर्वन्ति स्म। वेदेषु यासां देवतानां स्तुतयः सन्तिः ताः प्रायः प्राकृतिकाः सन्ति। यथा अग्निः, सविता, इन्द्रः, वरुणः, उषा, मरुद्, रुद्रः इत्यादयः। मनुष्यः प्राचीनकालात् एव प्रकृत्या सह जीवति। अतः प्रकृत्याः आवश्यकं तत्वं देवतारूपेण स्तुवन्ति मनुष्याः। शैत्यात् रक्षणाय अग्निः, प्रकाशार्थं सूर्यः, श्वसनार्थं वायुः, वर्षार्थम् इन्द्रः, आरोग्यरक्षणार्थम् अश्विनीकुमारौ इत्यादयः देवाः प्रकृतिरूपाः सन्ति। तेषां स्तुतिम् ऋषयः कुर्वन्ति स्म।

ऋग्वेदे द्विविधाः स्तुतयः सन्ति अध्यात्मरूपाः सकामाः च। यत्र सृष्टेः विज्ञानम्, आत्मतत्त्वनिरूपणं, ब्रह्मणः स्वरूपं, ज्ञानस्य चर्चा च भवति सा अध्यात्मस्तुतिः अस्ति। अध्यात्मस्तुतिद्वारा परमात्मनः व्यापकत्वं श्रेष्ठत्वं च वर्णितं भवति। अध्यात्मस्तुतिमध्ये प्रमुखम् अस्ति पुरुषसूक्तम्। पुरुषसूक्ते मन्त्रेषु परमात्मनः विराट् स्वरूपं तथा सृष्टेः उत्पत्तिविषयं निरूपणं वर्तते। नासदीयसूक्तं मेधासूक्तम् अन्यसूक्तानि च अध्यात्मरूपाणि सन्ति।

सकामस्तोत्रेषु अग्निसूक्तम्, इन्द्रसूक्तं, पर्जन्यसूक्तम्, उषस्सूक्तम् अन्यानि च सूक्तानि सन्ति। कामनापूर्त्यर्थं धनादिऐश्वर्यप्राप्त्यर्थं च वेदेषु एतेषां देवानां स्तुतिः अस्ति। युद्धे विजयार्थम् इन्द्रस्य स्तुतिः, आरोग्यरक्षणार्थम् अश्विनीकुमारयोः स्तुतिः, अभीष्टप्रा स्त्यर्थं विष्णोः स्तुतिः, स्वास्थ्यसंरक्षणाय अन्नादिप्राप्त्यर्थं च सूर्यस्य स्तुतिः अस्ति। अनेन प्रकारेण सकामस्तुतिः अपि भवति।

यदुर्वेदे अपि पुरुषसूक्तम्, शिवसङ्कल्पसूक्तम्, ईशावास्योपनिषद् दार्शनिकदृष्ट्या महत्वपूर्णम् अस्ति। सृष्टिविज्ञानम्, मनसः विज्ञानम् आत्मनः च विज्ञानम् अत्र वर्णितम् अस्ति। सामवेदः तु गीतिप्रधानः अस्ति। यज्ञेषु उद्गाता ऋग्वेदस्य ऋचां गानं कृत्वा देवानाम् आह्वानं करोति। आह्वानम् अपि स्तुतिसहितम् एव भवति। तथैव अथर्ववेदे

Scanned with CamScanner

पृथिव्याः स्तुतिः प्रसिद्धा अस्ति। पृथिव्याः दार्शनिकं, तात्त्विकं, भौतिकं च स्वरूपम् अत्र वर्णितम् अस्ति। अनेन प्रकारेण वेदानां स्तुतिसमूहं दृष्ट्वा वक्तुं शक्यते यत् स्तोत्रस्य उद्भवः वैदिककाले अभवत् इति।

१.२ स्तोत्रसाहित्यस्य विकासक्रमः -

वैदिककाले वैदिकानां देवतानां स्तुतिरूपेण स्तोत्रस्य उद्भवः अभवत्। कालक्रमेण रामायणे महाभारते पुराणेषु साहित्यग्रन्थेषु च स्वरूपपरिवर्तनेन सह स्तोत्रसाहित्यस्य विकासः अभवत्। प्रसङ्गानुसारं रामायणादिषु यस्य कस्यापि देवस्य स्तुतिः कृता अस्ति। ततः शङ्कराचार्यादयः आचार्याः स्वतन्त्रतया स्तोत्राणि विरचितवन्तः। अत्र स्तोत्रस्य विकासः कया रीत्या अभवत् इति प्रस्तूयते।

१.२.१ रामायणे स्तोत्राणि -

वैदिकसाहित्ये स्तोत्रं बीजरूपम् आसीत् यस्य विकासः रामायणेन सह आरब्धः अभवत्। रामायणम् आदिकाव्यम् अस्ति अतः लौकिकस्तोत्राणाम् उद्भवः तु रामायणे एव जातः। रामायणे विविधेषु स्थानेषु विविधकामनापूर्त्यर्थं तथा प्रभोः गुणानुकीर्तनं कर्तुं स्तुतयः कृताः सन्ति। रावणात् त्रस्ताः भीताः देवाः ब्रह्मणः स्तुतिं कुर्वन्ति।[4] ब्रह्मादयः देवाः पुनः विष्णोः स्तुतिं कुर्वन्ति।[5] रावणः सर्वान् पीडयति अतः तस्य नाशाय एषा स्तुतिः अस्ति। एषा सकामस्तुतिः अस्ति। युद्धकाण्डे १०५ तमः सर्गः "आदित्यहृदयस्तोत्रम्" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। अस्य स्तोत्रस्य अतीव माहात्म्यम् अस्ति। युद्धभूमौ रावणस्य पुरतः स्थितः रामः अगत्स्यवचनात् सूर्यस्य स्तुतिं करोति। एतस्य स्तोत्रस्य पाठेन शत्रूणां नाशः भवति तथा सर्वविधं कल्याणं भवति। तत्र उक्तं यत् -

---

[4] वाल्मीकि रामायणम् - ०१/१५/६ तः १४ श्लोकाः

[5] तत्रैव - ०१/१५/१९ तः २६ श्लोकाः

"आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम्।
जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम्॥"[6]

"आदित्यहृदयस्तोत्रस्य पाठेन सूर्यं पूजयित्वा रामः रावणं मारयिष्यति" इति अगस्त्यः कथयति। आपत्तियुक्तः मानवः तथा भयभीतः नरः एतस्य स्तोत्रस्य पाठेन दुःखमुक्तः भवति। विजयार्थं रामः अस्य स्तोत्रस्य पाठं करोतु इति अगस्त्यः आज्ञापयति। तत्र उक्तं यत्-

"पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम्।
एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि॥"[7]

एतस्मिन् आदित्यहृदयस्तोत्रे ३१ श्लोकाः सन्ति। तत्रैव युद्धकाण्डे रावणस्य वधानन्तरं देवाः रामस्य स्तुतिं कुर्वन्ति। स्वयं ब्रह्मा वदति यत्

"त्रींल्लोकान् धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान्।
अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती॥"[8]

अर्थात् हे राम! त्वं त्रीन् लोकान् तथा देव-गन्धर्व-दानवान् धारयन् असि। अहं तव हृदयं तथा सरस्वती देवी तव जिह्वा अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे ३० श्लोकाः सन्ति। स्तोत्रस्य माहात्म्यं स्वयं ब्रह्मा वदति यत्-

"इममार्षं स्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम्।
ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः॥"[9]

---

[6] तत्रैव - ०६/१०५/४

[7] तत्रैव - ०६/१०५/२६

[8] तत्रैव - ०६/११७/२३

[9] तत्रैव - ०६/११७/३२

Scanned with CamScanner

अर्थात् ये अस्य दिव्यस्तोत्रस्य कीर्तनं करिष्यन्ति तेषां कुत्रापि पराभवः न भविष्यति इति। एवम् उत्तरकाण्डे शिवस्तुतिः विष्णुस्तुतिः तथा अन्याः अपि स्तुतयः सन्ति। रामायणस्य स्तोत्राणि वेदप्रभावितानि सन्ति इति दृश्यते। वेदानां स्तुतिः रामायणे विकसिता अस्ति। लौकिककाव्यस्य उद्भवेन सह रामायणे लौकिकस्तोत्रस्य अपि उद्भवः अभवत् इति वक्तुं शक्नुमः।

१.२.२ महाभारते स्तोत्राणि -

महाभारतं विश्वकोशः अस्ति। तत्र यत् अस्ति तत् सर्वत्र अस्ति, तत्र यत् नास्ति तत् कुत्रापि नास्ति इति प्रसिद्धम् अस्ति। महाभारते विविधेषु प्रसङ्गेषु विविधानि स्तोत्राणि सन्ति। सामान्यवर्गः, राजवर्गः, ऋषिवर्गः, देववर्गः, अन्यवर्गाः च महाभारते स्थाने स्थाने स्तुतिं कुर्वन्ति इति दृश्यते। भीष्मः, व्यासः, युधिष्ठिरः, ध्रुवः इत्यादयः ज्ञानयुक्ताः स्तोतारः सन्ति। एतेषां स्तुतिमध्ये अध्यात्मभावः भवति। महाभारतस्य स्तोत्रेषु केषाञ्चित् अतीव महत्वम् अस्ति।

बाणशय्यायाः उपरि भीष्मः आसीत् तदा सः श्रीकृष्णस्य विराट्स्वरूपस्य स्तुतिं कृतवान्। एषा स्तुतिः "भीष्मस्तवराजः" इति नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति। नामतः एव ज्ञायते यत् एषः स्तवनानां राजा अर्थात् अतीव महत्वपूर्णः अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे ८९ श्लोकाः सन्ति। मरणासन्नः भीष्मः कृष्मस्य स्तुतिं करोति।[10] तस्याः अतीव प्रसिद्धः श्लोकः एषः -

"नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः।।"[11]

---

[10] कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवन्।।(म.भा.शा.प.- ४७/१७)

[11] महाभारतम्,शा.प.- ४७/१०२

Scanned with CamScanner

स्तोत्रस्य अन्ते स्वयं श्रीकृष्णः स्तोत्रस्य माहात्म्यं कथयति यत् यः नरः इदं स्तोत्रं पठिष्यति तस्य कृते देवलोकात् अपि उत्तमः मम लोक इव लोकः भविष्यति इति।[12]

वनपर्वणि अर्जुनः शिवस्य स्तुतिं करोति। शिवः प्रसन्नः भूत्वा पाशुपतास्त्रं ददाति। एषा स्तुतिः वनपर्वणि ३९ तमे अध्याये अस्ति। सभापर्वणि द्रौपद्याः अपमानं भवति तथा भीष्मादीनाम् उपस्थितिमध्ये अपि वस्त्राहरणं भवति तदा द्रौपदी श्रीकृष्णस्य स्तुतिं करोति। एषा स्तुतिः सभापर्वणि ६८ तमे अध्याये अस्ति। विराट्पर्वणि युधिष्ठिरः विजयप्राप्त्यर्थं दुर्गायाः स्तुतिं करोति। दुर्गा प्रसन्ना भूत्वा तस्मै विजयस्य वरदानं ददाति। एषा स्तुतिः विराट्पर्वणि षष्ठे अध्याये अस्ति। दक्षः प्रजापतिः यज्ञविध्वंसस्य अनन्तरं शिवस्य स्तुतिं करोति सा स्तुतिः "शिवसहस्रनामस्तोत्रम्" इति नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति। तथैव अनुशासनपर्वणि भीष्मस्य युधिष्ठिरस्य च संवादे विष्णोः सहस्रनाम्नां कीर्तनं भवति तत् "विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्" इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति।

इत्थं महाभारते स्तोत्रस्य विकसितं स्वरूपं दृश्यते। रामायणे यादृशाणि स्तोत्राणि सन्ति तादृशाणि आध्यात्मिकानि स्तोत्राणि महाभारते अपि सन्ति। तदतिरिच्य "सहस्रनामस्तोत्रम्" इति नामकीर्तनस्तोत्रप्रकारः महाभारते दृश्यते। अनेन प्रकारेण महाभारते स्तोत्राणां विकासः जातः इति अत्र निरूपितम्।

१.२.३ पुराणेषु स्तोत्राणि -

पुराणेषु कामनारहितानि भक्तिपूर्णानि स्तोत्राणि अधिकानि भवन्ति। विविधाः भक्ताः प्रभोः स्तुतिं कुर्वन्ति। तासु अनेकाः प्रसिद्धाः अपि सन्ति। पुराणस्तोत्रेषु भावमाधुर्यम्

---

[12] यः सम्पठेदिदं स्तोत्रं मम जन्मानुकीर्तनम्।
देवलोकमतिक्रम्य तस्य लोको यथा मम॥(तत्रैव-शा.प.-४७/१२३)

अधिकं भवति। पुराणेषु स्तोत्रस्य विभिन्न-प्रकाराणि सन्ति यथा अष्टकम्, कवचम्, नामस्तोत्रम् इत्यादि आध्यात्मिकानि स्तोत्राणि अपि पुराणेषु सन्ति।

प्रमुखेषु अष्टकेषु गणेशाष्टकं पद्मपुराणे अस्ति। शीतलाष्टके शीतलारोगस्य निवारणाय उपायाः सन्ति। पद्मपुराणे सङ्कटाष्टकम् अस्ति यस्य पठनेन सङ्कटस्य तीर्थराजप्रयागस्य महत्त्वं प्रयागाष्टके निरूपितम् अस्ति।

कवचेषु अतिप्रसिद्धं श्रीनारायणकवचं श्रीमद्भागवतपुराणे अस्ति। देवपुरोहितः विश्वरूपः इन्द्राय इदं स्तोत्रं श्रावयति। तस्य पठनेन इन्द्रः वृत्रासुरं जयति। मार्कण्डेयपुराणे प्रसिद्धं देवीकवचम् अस्ति। सप्तशतीपाठात् पूर्वम् एतस्य देवीकवचस्य पाठः भवति। तेन भगवती दुर्गा दिक्षु रक्षणं करोति। ब्रह्माण्डपुराणे तुलसीकवचम् अस्ति। अत्र तुलसीमहत्त्वं वर्णितम् अस्ति। ब्रह्मवैवर्तपुराणे सरस्वतीकवचम्, सूर्यकवचम्, श्रीराधिकाकवचम्, श्रीकृष्णकवचम्, महालक्ष्मीकवचम्, लक्ष्मीकवचम्, दुर्गाकवचम् इत्यादीनि कवचस्तोत्राणि सन्ति। कवचस्तोत्राणां पठनेन पाठकस्य सर्वविधं रक्षणं भवति।

नामस्तोत्रेषु अपि कानिचन अतीव प्रसिद्धानि सन्ति। ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणेशाष्टनामस्तोत्रम्, वामनपुराणे विष्णोरष्टनामस्तोत्रम्, विष्णोः शतनामस्तोत्रम्, स्कन्दपुराणे गङ्गासहस्रनामस्तोत्रम्, भविष्योत्तरपुराणे सूर्यसहस्रनामस्तोत्रम्, स्कन्दपुराणे केतुपञ्चविंशतिनामस्तोत्रम् इत्यादीनि नामस्तोत्रेषु प्रसिद्धानि सन्ति। नामस्तोत्रेषु प्रायः अष्ट, शतम्, अष्टोत्तरशतम्, सहस्रं च नामानि भवन्ति। पूजादिषु एतेषां नामस्तोत्राणां पठनं ब्राह्मणाः कुर्वन्ति तेन एतेषां महत्त्वं ज्ञायते।

अध्यात्मस्तोत्रेषु अतीव प्रसिद्धा भीष्मस्तुतिः अस्ति। एषा स्तुतिः श्रीमद्भागवतपुराणे प्रथमे स्कन्धे नवमे अध्याये अस्ति। एतस्याः स्तुतेः गानस्य अतीव महत्त्वम् अस्ति। स्तुतिमध्ये एकादश श्लोकाः सन्ति। तत्रैव अष्टमे अध्याये कुन्ती श्रीकृष्णस्य स्तुतिं कृतवती। तत्र २६ श्लोकाः सन्ति। श्रीकृष्णस्य अवतारस्य तथा

Scanned with CamScanner

अचिन्तितत्वस्य कुन्ती स्तुतिं करोति। तृतीये स्कन्धे त्रयोदशाध्याये ऋषयः वराहस्वरूपस्य भगवतः स्तुतिं कुर्वन्ति। अत्र द्वादशश्लोकाः सन्ति। वराहस्य परब्रह्मत्वम् एतस्यां वर्णितम् अस्ति। चतुर्थे स्कन्धे शिवस्तुतिः विष्णुस्तुतिः तथा ध्रुवकृता भगवत्स्तुतिः अस्ति। ध्रुवद्वारा या स्तुतिः भवति तस्यां द्वादशश्लोकाः सन्ति। एषा अतीव प्रसिद्धा अस्ति। तथैव श्रीमद्भागवतमहापुराणे षष्ठे स्कन्धे वृत्रासुरचतुःश्लोकी बहुप्रसिद्धा अस्ति। तदतिरिच्य प्रख्यातस्तोत्रेषु प्रह्लादकृता नृसिंहस्तुतिः सप्तमस्कन्धे, अष्टमस्कन्धे गजेन्द्रकृता भगवत्स्तुतिः, दशमस्कन्धे गर्भस्तुतिः, ब्रह्मणः मोहभङ्गावसरे तेन कृता श्रीकृष्णस्य स्तुतिः, गोपीगीतम्, युगलगीतम्, वेणुगीतम्, वेदस्तुतिः, द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयकृता भगवत्स्तुतिः, अतीव प्रसिद्धाः एताः स्तुतयः सन्ति। तथैव मार्कण्डेयपुराणे शक्रादिस्तुतिः अतीव प्रसिद्धा अस्ति। वर्तमानकाले यज्ञेषु शक्रादिस्तुतेः गानं भवति। पद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमृत्युञ्जयस्तोत्रम् अस्ति। तत्र शिवस्य शारिरीकं तथा आध्यात्मिकं स्वरूपं वर्णितम् अस्ति।

अनेन प्रकारेण पुराणेषु स्तोत्राणाम् आधिक्यम् अस्ति। नामस्तोत्राणि, कवचस्तोत्राणि, अष्टकानि तथा अन्यानि स्तोत्राणि पुराणेषु सन्ति। पुराणेषु एतावन्ति स्तोत्राणि सन्ति यत् वयं "पुराणानि स्तोत्रप्रधानानि सन्ति" इति वक्तुं शक्नुमः। पुराणस्तोत्रेषु यस्य स्तुतिः भवति तस्य अतीव मनोहरं वर्णनं भवति। वैदिकस्तोत्रेषु एतत् न दृश्यते अतः पुराणकाले स्तोत्राणां पर्याप्तः विकासः अभवत् इति वक्तुं शक्नुमः।

१.२.४ महाकाव्येषु स्तुतयः -

वैदिककाले उत्पन्ना स्तुतिः रामायणे महाभारते पुराणेषु च क्रमेण विकसिता अभवत्। समयानन्तरं महाकाव्यानाम् उद्भवः अभवत्। तेषु अपि विविधरीत्या स्तुतयः कृताः सन्ति। महाकविः कालिदासः रघुवंशे विष्णोः स्तुतिं कुमारसम्भवे ब्रह्मणः च स्तुतिं

Scanned with CamScanner

वर्णितवान् अस्ति। तारकासुरात् त्रस्ताः देवाः द्वितीये सर्गे ब्रह्मणः स्तुतिं कुर्वन्ति। एतस्यां स्तुतौ विविधाः अलङ्काराः सन्ति। विरोधाभासस्य अलङ्कारस्य सुन्दरः श्लोकः यथा -

"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः।।"[13]

किरातार्जुनीये महाकाव्ये अर्जुनः शिवस्य स्तुतिं करोति। तया प्रसन्नः शिवः अर्जुनाय पाशुपतास्त्रं ददाति। शिशुपालवधे महाकाव्ये भीष्मः श्रीकृष्णस्य स्तुतिं करोति। नैषधीयचरिते विष्णोः विविधानाम् अवताराणां स्तुतिः अस्ति। हरविजयमहाकाव्ये देवकृता चण्डिकास्तुतिः अस्ति। महाकाव्येषु याः स्तुतयः सन्ति तासु काव्यत्वम् अलङ्काराः च प्रचूरतया सन्ति। महाकवयः दार्शनिकदृष्ट्या स्तुतिमध्ये वर्णनं कृतवन्तः। काव्यार्थं प्रतिभायाः आवश्यकता भवति अतः महाकाव्यानां स्तुतिमध्ये अपि कवीनां प्रतिभादर्शनं भवति। रसयोग्याः शब्दाः तथा अलङ्काराः, गुणाः, कवेः निपुणता च, एतत् सर्वं मिलित्वा काव्यानां स्तुतिं सुन्दरीं सरसां च करोति। महाकाव्यस्य स्तुतिमध्ये एतेषां निरूपणेन स्तोत्रसाहित्यम् अलङ्कारयुक्तं रसयुक्तं च अभवत् इति वक्तुं शक्नुमः।

१.२.५ स्वतन्त्रस्तोत्रकाराः तेषां स्तोत्राणि च -

वैदिकस्तुतिः लौकिकस्तुतिः इति द्विविधाः स्तुतयः अभवन्। वेदानां स्तुतयः प्राकृतिकदेवतानां कृते सन्ति। रामायणे पुनः लौकिकस्तोत्रस्य उद्भवः अभवत्। महाभारते वर्णनयुक्तानि स्तोत्राणि तथा नामस्तोत्राणि उद्भूतानि अथवा स्तोत्राणां परम्परा परिवर्तनं प्राप्तवती। पुराणेषु भक्तिप्रधानानि स्तोत्राणि सन्ति। स्तोत्रस्य विकासक्रमः महाकाव्यकाले अलङ्कृतः भावयुक्तः च अभवत्। वेदात् आरब्धा एषा परम्परा महाकाव्यपर्यन्तं पर्याप्तं विकासं प्राप्तवती। एतदनन्तरं केचन स्वतन्त्राः स्तोत्रकाराः अभवन्। ते स्वतन्त्राणि

---

[13] कुमारसम्भवम् - २/९

Scanned with CamScanner

स्तोत्राणि रचितवन्तः। अत्र संक्षेपण स्वतन्त्रस्तोत्रकाराणां तेषां च स्तोत्राणां परिचयः प्रस्तूयते।

- महाकविः अश्वघोषः प्रसिद्धः बौद्धकविः अस्ति। तस्य बुद्धचरितं सौन्दरानन्दं च प्रसिद्धम् महाकाव्यम् अस्ति। अश्वघोषस्य नाम्ना स्रग्धराछन्दोयुक्ता गण्डीस्तोत्र-गाथा प्राप्यते। तत्र २९ श्लोकाः सन्ति तथा बौद्धधर्मस्य आध्यात्मिकं वर्णनम् अस्ति।
- अश्वघोषस्य अनुयायी मातृचेटः आसीत्। तस्य कालः ई.स. प्रथमं शतकम् अस्ति। सः बौद्धस्तोत्रयुक्तं ग्रन्थद्वयं रचितवान् यथा (१) चतुःशतकम् (२) अध्यर्द्धशतकम् इति। वर्तमानकाले तस्य ग्रन्थस्य अवशेषाः एव सन्ति।
- नागार्जुनः इति प्रसिद्धः बौद्धस्तोत्रकारः अभवत्। सः शून्यवादी तथा माध्यमिकशाखायाः आचार्यः आसीत्। तेन चत्वारः स्तवाः रचिताः (१) निरूपमस्तवः (२) लोकातीतस्तवः (३) परमार्थस्तवः (४) निरुत्तरस्तवः इति। एते चत्वारः उपलब्धाः सन्ति।
- महाकविः कालिदासः अतिप्रसिद्धः अस्ति। तस्य नाम्ना अम्बास्तवः, कालीस्तोत्रम्, गङ्गाष्टकम्, चण्डिकादण्डस्तोत्रम् इति स्तोत्राणाम् उल्लेखः अस्ति। एषः अन्यः कालिदासः भवितुं शक्यते।
- सिद्धसेनः दिवाकरः प्रसिद्धः जैनस्तोत्रकारः अस्ति। सः कल्याणमन्दिरस्तोत्रं रचितवान्। एतत् स्तोत्रं जैनेषु अतीव प्रसिद्धम् अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे वसन्ततिलकाछन्दसि ४४ पद्यानि सन्ति।
- आचार्यः मानतुङ्गः अपि जैनस्तोत्रकारः अस्ति। सः बाणभट्टस्य समकालीनः आसीत्। तेन भक्तामरस्तोत्रं विरचितम्। तत्र ऋषभदेवस्य स्तुतिः अस्ति।
- महाकविः बाणभट्टः अतीव प्रसिद्धः अस्ति। बाणभट्टः चण्डिशतकं विरचितवान्। चण्डिशतके शतं श्लोकाः सन्ति। बाणभट्टस्य गद्यशैली अत्र पद्येषु अपि दृश्यते।

Scanned with CamScanner

- मयूरकविः सूर्यशतकेन प्रसिद्धः अस्ति। कुष्ठरोगेण पीडितः सः कविः स्रग्धरा-छन्दसि शतश्लोकैः भगवतः सूर्यस्य स्तुतिं कृतवान्। फलतः तस्य रोगः नष्टः अभवत्।
- हर्षवर्धनः अपि बौद्धस्तोत्रकारः आसीत्। सः सुप्रभातस्तोत्रं तथा अष्टमहाश्री-चैतन्यस्तोत्रं रचितवान्। तत्र बौद्धपरम्परानुसारं सर्वजनहिताय कामना कृता अस्ति।
- जगद्गुरुः आदिशङ्कराचार्यः स्तोत्रसाहित्ये अतीव प्रसिद्धः अस्ति। स्तोत्रसाहित्ये तस्य स्थानम् योगदानं च अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। तस्मिन् काले जैन-वादस्य, बौद्धवादस्य, निरीश्वरवादस्य, वेदविरोधिसम्प्रदायानां तथा अन्येषां विकृतसम्प्रदायानां प्रभुत्वम् आसीत्। तदा भगवान् आदिशङ्कराचार्यः विविधानां देवानां देवीनां च स्तोत्राणि रचितवान्। तेन विरचितानि स्तोत्राणि अध्यात्म-प्रधानानि, भावपूर्णानि, दार्शनिकानि च सन्ति। प्रायः द्विशतं स्तोत्राणि शङ्कराचार्येण रचितानि सन्ति। तस्य स्तोत्रेषु भक्तेः भावस्य तथा वेदान्त-ज्ञानस्य अद्भुतः समन्वयः अस्ति। सौन्दर्यलहरी, भवान्यष्टकं, देव्यपराध-क्षमापनस्तोत्रं, निर्वाणषटकं, शिवमानसपूजा, वेदसारशिवस्तवः, शिवपञ्चाक्षर-स्तोत्रं, कृष्णाष्टकं तथा विविधदेवानां प्रातःस्मरणस्तोत्राणि शङ्कराचार्येण रचितेषु प्रसिद्धानि सन्ति। प्रसिद्धस्तोत्राणां परिचये एतेषु केषाञ्चित् स्तोत्राणां परिचयं दास्यामि।
- ध्वन्यालोकस्य रचयिता आनन्दवर्धनाचार्यः बहुप्रसिद्धः अस्ति। तस्य देवीशतकम् अतिप्रसिद्धम् अस्ति। तत्र देव्याः पार्वत्याः स्तुतिः अस्ति। आलङ्कारिक-सौन्दर्यदृष्ट्या अपि अस्य शतकस्य महत्वपूर्ण स्थानम् अस्ति।
- आचार्यः उत्पलदेवः शैवः आसीत्। सः "शिवस्तोत्रावलीं" रचितवान्। भगवतः शिवस्य दार्शनिकं तथा आध्यात्मिकं वर्णनम् अत्र अस्ति। ग्रन्थे विंशतिः स्तोत्राणि सन्ति।

Scanned with CamScanner

- वैष्णवसम्प्रदाये यामुनाचार्यः प्रसिद्धः अस्ति। सः "स्तोत्ररत्नम्" इति ग्रन्थं विरचितवान्। तस्मिन् ग्रन्थे ६५ पद्यानि सन्ति। विशिष्टाद्वैतवादस्य समर्थनेन सह भगवतः विष्णोः भक्तियुक्तं वर्णनम् अस्ति। इदं स्तोत्ररत्नं वैष्णवेषु प्रसिद्धम् अस्ति।
- वेंकटनाथः देशिकः दाक्षिणात्यः पण्डितः आसीत्। सः वैष्णवः आसीत्। तस्य वैष्णवस्तोत्राणि प्रायः ३० सन्ति। हयग्रीवस्तोत्रम्, दशावतारस्तोत्रम्, भगवद्ध्यानसोपानम् इति प्रसिद्धानि स्तोत्राणि सः विरचितवान्।
- कविः जयदेवः प्रसिद्धः आलङ्कारिकः अस्ति। तस्य प्रसिद्धं गीतिकाव्यं गीतगोविन्दम् अस्ति। अस्य काव्यस्य रचना अर्धस्तोत्रात्मिका प्रतीयते। कृष्णस्य सुन्दरं सरसं च वर्णनम् अत्र अस्ति।
- चैतन्यः महाप्रभुः बङ्गदेशीयः आसीत्। एषः भक्तिमार्गे अतिप्रसिद्धः अस्ति। भागवताधारेण तेन शिक्षाष्टकम् तथा जगन्नाथाष्टकम् विरचितम् अस्ति।
- रूपगोस्वामी प्रसिद्धः वैष्णवः आसीत्। तेन मुकुन्दमुक्तावली विरचिता अस्ति। अत्र त्रिंशत् पद्यानि सन्ति। मधुरा शब्दावली तथा कृष्णस्य उत्कटा भक्तिः अत्र वर्णिता अस्ति।
- पुष्टिमार्गस्य प्रसिद्धः आचार्यः वल्लभाचार्यः अस्ति। वल्लभाचार्यस्य स्तोत्राणि अतीव प्रसिद्धानि सन्ति। यमुनाष्टकम्, मधुराष्टकम्, कृष्णाष्टकम्, श्रीनन्दकुमाराष्टकम्, इति प्रसिद्धानि स्तोत्राणि श्रीवल्लभाचार्यः विरचितवान्।
- बुधकौशिकऋषेः रामरक्षास्तोत्रम् अतीव प्रसिद्धम् अस्ति।एका कथा अस्ति यत् स्वयं भगवान् शिवः बुधकौशिकमुनेः स्वप्ने रामरक्षास्तोत्रं कथितवान्। प्रातः उत्थाय मुनिः एतत् स्तोत्रं लिखितवान्। एतस्य स्तोत्रस्य प्रभावेण व्याधिः दुःखं सङ्कटं च नश्यति।

अनेन प्रकारेण अत्र केषाञ्चित् स्वतन्त्रस्तोत्रकाराणां तेषां स्तोत्राणां च नामोल्लेखसहितः संक्षिप्तः परिचयः प्रदत्तः। वेदे उद्भूतस्य स्तोत्रस्य कालक्रमे विकसितं

स्वतन्त्रं स्वरूपम् अभवत्। वर्तमानकाले अनेकानि स्वतन्त्रस्तोत्राणि प्राप्यन्ते लिख्यन्ते च। अनेन प्रकारेण अत्र "स्तोत्रस्य उद्भवः विकासपरम्परा च" इति विषये यथाप्राप्तं यथामति प्रस्तुतम्।

१.३ कानिचन प्रसिद्धानि स्तोत्राणि -

प्रसिद्धस्तोत्रेषु भगवतः शङ्कराचार्यस्य स्तोत्राणि, वल्लभाचार्यस्य स्तोत्राणि, अन्यानि च स्तोत्राणि सन्ति। तेषां स्तोत्राणां समाजे अतीव प्रचारः प्रसारः च वर्तते। सामाजिकजनाः सामान्यतया एव तत् तत् स्तोत्रं भावपूर्वकं भक्तिपूर्वकं च पठन्ति तथा गायन्ति। अत्र तेषां केषाञ्चित् प्रसिद्धानां स्तोत्राणां संक्षेपेण परिचयं लिखामि। स्तोत्राणि देवविषयकानि भवन्ति अतः शिवस्तोत्राणि, विष्णुस्तोत्राणि, देवीस्तोत्राणि बहुप्रसिद्धानि सन्ति। अत्र विभागानुसारं तत्तद्देवस्य प्रसिद्धस्तोत्राणां परिचयं लिखामि।

१.३.१ विष्णुस्तोत्राणि -

प्रसिद्धस्तोत्राणां यदि गणनां कुर्मः तदा विष्णोः स्तोत्राणि अधिकानि स्युः। पुराणेषु विष्णुः मुख्यः देवः अस्ति अतः स्थाने स्थाने तस्य स्तोत्राणि सन्ति एव, अपितु स्वतन्त्रस्तोत्रपरम्परायाम् अपि विष्णोः स्तोत्राणि बहुप्रसिद्धानि सन्ति। पुराणादिषु यानि स्तोत्राणि सन्ति तेषां परिचयः तत्र प्रदत्तः अस्ति। अत्र केवलं प्रसिद्धानां केषांञ्चित् स्तोत्राणाम् एव परिचयं लिखामि।

(१) अच्युताष्टकम् -

"अच्युतं केशवं रामनारायणम्....." इत्यादि अच्युताष्टकम् अतीव प्रसिद्धम् अस्ति। एतस्य रचयिता भगवान् आदिशङ्कराचार्यः अस्ति। अष्टकम् इति नाम्ना एव प्रतीयते यत् अस्मिन् अष्टश्लोकाः स्युः। भगवतः विष्णोः विविधानि नामानि अत्र कीर्तितानि सन्ति। नवमे श्लोके अस्य स्तोत्रस्य कीर्तनफलं कथितम् अस्ति।

Scanned with CamScanner

(२) विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनम् -

एतत् स्तोत्रं भगवान् आदिशङ्कराचार्यः विरचितवान् अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे ५१ श्लोकाः सन्ति। अत्र भगवतः विष्णोः केशेभ्यः आरभ्यः चरणपर्यन्तं मनोहरं सुन्दरं च वर्णनम् अस्ति। एतस्य स्तोत्रस्य पठनेन अन्तःकरणं विशुद्धं भवति इति फलश्रुतौ भगवता शङ्कराचार्येण लिखितम्। वैष्णवेषु इदं स्तोत्रं बहु प्रसिद्धम् अस्ति।

(३) श्रीविष्णुमहिम्नःस्तोत्रम् -

परमहंसः स्वामी ब्रह्मानन्दः एतस्य स्तोत्रस्य रचयिता अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे ३५ पद्यानि सन्ति यत्र भगवतः विष्णोः दिव्यः महिमा वर्णितः अस्ति। विविधानां प्रसङ्गानाम् उल्लेखेन सह विष्णोः परमात्मनः माहात्म्यम् अत्र वर्णितम् अस्ति। इदं स्तोत्रं शिवमहिम्नःस्तोत्रात् प्रेरणां प्राप्य ब्रह्मानन्दस्वामिना विरचितम् अस्ति।

(४) कमलापत्यष्टकम् -

इदं स्तोत्रमपि ब्रह्मानन्दः स्वामी विरचितवान्। अस्य स्तोत्रस्य सर्वेषु श्लोकेषु अन्तिमा पङ्क्तिः अस्ति "भजत रे मनुजाः कमलापतिम्" अतः स्तोत्रस्य नाम कमलापत्यष्टकम् अभवत्। अस्मिन् स्तोत्रे नव पद्यानि सन्ति। कमलापतिः विष्णुः एव सर्वदा सर्वथा च भजनीयः इति अस्य स्तोत्रस्य तात्पर्यम् अस्ति।

(५) श्रीदशावतारस्तोत्रम् -

भगवतः विष्णोः दशावताराणां वर्णनयुक्तम् इदं स्तोत्रं महाकविः जयदेवः विरचितवान् अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे ११ पद्यानि गीतिमयानि तथा पदावल्या रमणीयानि सन्ति। मत्स्य-कूर्म-वराह-नृसिंह-वामन-परशुराम-राम-बलराम-बुद्ध-कल्कि-अवताराणां स्तवनम् अत्र अस्ति। कृष्णस्य उल्लेखः नास्ति अतः वक्तुं शक्यते यत् जयदेवः श्रीकृष्णम् अवताररूपेण न गणयति।

Scanned with CamScanner

(६) श्रीकृष्णाष्टकम् -

"भजे व्रजैकमण्डनं समस्तपापखण्डनम्....." इत्यादि अष्टश्लोकैः युक्तं श्रीकृष्णाष्ट-कम् अतिप्रसिद्धम् अस्ति। एतस्य रचयिता भगवान् आदिशङ्कराचार्यः अस्ति। अनुप्रासालङ्कारस्य आधिक्येन युक्तम् इदं स्तोत्रं यः पठति सः जन्मनि जन्मनि श्रीकृष्णे भक्तिमान् भवति इति फलश्रुतौ लिखितम् अस्ति।

(७) गोविन्ददामोदरस्तोत्रम् -

"गोविन्द दामोदर माधवेति" इति पद्यांशेन अतिप्रसिद्धम् अस्ति गोविन्ददामोदरस्तोत्रम्। एतस्य स्तोत्रस्य रचयिता श्रीबिल्वमङ्गलाचार्यः अस्ति। अस्मिन् स्तोत्रे ७१ पद्यानि तथा सर्वेषां श्लोकानाम् अन्ते "गोविन्द दामोदर माधवेति" इति प्रयोगः अस्ति अतः स्तोत्रस्य नाम गोविन्ददामोदरस्तोत्रम् अभवत्।

(८) मधुराष्टकम् -

श्रीमद्-वल्लभाचार्येण विरचितम् इदं मधुराष्टकं वैष्णवसम्प्रदाये अत्यन्तं प्रसिद्धम् अस्ति। मधुराधिपतेः भगवतः श्रीकृष्णस्य सर्वमपि मधुरम् अस्ति इति आचार्येण अष्टभिः श्लोकैः अत्र सुन्दरपदावल्या वर्णितम् अस्ति।

(९) रामरक्षास्तोत्रम् -

भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य इदं रक्षास्तोत्रं बहु प्रसिद्धम् अस्ति। अस्य स्तोत्रस्य रचयिता बुधकौशिकः मुनिः अस्ति। दन्तकथानुसारं श्रूयते यत् भगवान् शिवः मुनेः बुधकौशिकस्य स्वप्ने आगत्य इदं स्तोत्रं कथितवान्। प्रातः उत्थाय मुनिना तत् लिखितम्। इदमेव रामरक्षास्तोत्रम् उच्यते। अस्मिन् स्तोत्रे ३८ श्लोकाः सन्ति। अस्य स्तोत्रस्य बहवः श्लोकाः प्रसिद्धाः सन्ति यथा "रामो राजमणिः....." इत्यादि विभक्तिश्लोकः, "राम रामेति रामेति" इति वा।

Scanned with CamScanner

१.३.२ शिवस्तोत्राणि -

शिवः सद्यः प्रसीदति अतः शिवस्य स्तोत्राणि अपि अनेकानि उपलभ्यन्ते। शिवस्य स्तोत्राणां बाहुल्यं शङ्कराचार्येण रचितेषु स्तोत्रेषु अस्ति। तदतिरिच्य रावणकृतं शिवताण्डवस्तोत्रं तथा पुष्पदन्तविरचितं शिवमहिम्नःस्तोत्रमपि अतिप्रसिद्धं वर्तते। अत्र शिवस्य स्तोत्रेषु प्रसिद्धानां स्तोत्राणां परिचयं लिखामि।

(१) शिवताण्डवस्तोत्रम् -

प्रकाण्डपण्डितेन असुरराज-रावणेन भगवतः शिवस्य प्रसन्नतार्थम् इदं स्तोत्रं विरचितम्। अस्मिन् स्तोत्रे १५ पद्यानि सन्ति। उद्धतपदानां प्रयोगेण ताण्डवस्तोत्रं सत्यमेव पदानां ताण्डवं प्रतिभाति। रावणः शिवभक्तः आसीत् अतः सः इदं स्तोत्रं रचितवान्। शिवः यदा ताण्डवं करोति तदा तस्य स्वरूपं कीदृशं भवति इति अस्मिन् स्तोत्रे रावणेन प्रतिपादितम् अस्ति।

(२) शिवमानसपूजा -

भगवान् आदिशङ्कराचार्यः अस्य सेतोत्रस्य रचयिता अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे भगवतः शिवस्य मानसिकी पूजा वर्णिता अस्ति। मानसकल्पितान् पदार्थान् शिवाय समर्पयति भावकः। अन्ते वदति यत् शिवः आत्मा, मतिः पार्वती, भूतगणाः प्राणाः, शरीरं मन्दिरं, विषयभोगः पूजा, निद्रा समाधिः, चलनं परिक्रमा, वाक्यानि स्तोत्राणि तथा सर्वविधं कर्म शिवस्य आराधनम् अस्ति। इत्थं मानसिकी पूजा वर्णिता अस्ति अस्मिन् स्तोत्रे।

Scanned with CamScanner

(३) वेदसारशिवस्तवः -

शङ्कराचार्यविरचिते अस्मिन् स्तवने ११ पद्यानि सन्ति। शिवः सर्ववेदानां साररूपः अस्ति इति अस्मिन् स्तवने प्रतिपादितम्। दार्शनिकसिद्धान्तानां निरूपणेन सह सर्वमपि शिवमयं विद्यते इति भगवान् शङ्कराचार्यः अत्र वर्णितवान्।

(४) शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम् -

इदमपि शङ्कराचार्यविरचितम् अस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे प्रतिपद्यं क्रमेण न-म-शि-वा-य-वर्णानां नमस्कारेण सह ग्रन्थनम् अस्ति अतः इदं पञ्चाक्षरस्तोत्रम् उच्यते। इदमपि अतिप्रसिद्धम् अस्ति।

(५) रुद्राष्टकम् -

एतत् स्तोत्रं गोस्वामी तुलसीदासः रचितवान्। अत्र ८ पद्यानि सन्ति तथा नवमे पद्ये फलश्रुतिः अस्ति। भगवतः शिवस्य दार्शनिकं स्वरूपं तथा शारीरिकं वर्णनम् अपि अत्र अस्ति।

(६) जयशङ्करस्तोत्रम् -

भक्तः उपमन्युः सरसपदावल्या शिवस्य स्तुतिं कृतवान् सा जयशङ्करस्तोत्रम् इति नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति। शिवस्य प्रसन्नतायै यमात् रक्षायै च उपमन्युः इदं स्तोत्रं कृतवान्। अस्मिन् स्तोत्रे २० पद्यानि सन्ति। करूणामयः उपमन्युः करूणाकरं शिवं स्तौति। शिवः मां कृपणं न पश्यति अतः किं करोमि ? रोदिमि वा रटनं करोमि ? इति भावपूर्णं स्तोत्रम् उपमन्युः कृतवान्।

(७) निर्वाणषटकम् -

षटकम् अर्थात् षट् श्लोकयुक्तं स्तोत्रम्। एतत् निर्वाणषटकं भगवान् शङ्कराचार्यः रचितवान् अस्ति। "अहं केवलं चिदानन्दरूपः शिवः अस्मि, अन्यत् सर्वं विकृतियुक्तम्, अहं

Scanned with CamScanner

शिवस्वरूपः" इति उदात्तभावनायुक्तं दार्शनिकम् एतत् स्तोत्रम् अस्ति। प्रतिश्लोकं दार्शनिकतत्त्वानां गूढं निरूपणम् अत्र अस्ति।

(८) शिवमहिम्नःस्तोत्रम् -

गन्धर्वराजः पुष्पदन्तः अस्य स्तोत्रस्य रचयिता अस्ति। स्वकीयमहिम्नः भ्रष्टः पुष्पदन्तः भगवतः शिवस्य स्तुतिं करोति। शिखरिणीच्छन्दसि निबद्धम् इदं स्तोत्रं भावप्रधानम् अस्त्येव, तेन सह अत्र दार्शनिकसिद्धान्तानामपि स्थाने स्थाने नियोगः वर्तते। अस्मिन् स्तोत्रे कति श्लोकाः सन्ति इति विषये मतान्तरम् अस्ति। सम्प्रति शिवमहिम्नःस्तोत्रे ४० पद्यानि प्राप्यन्ते किन्तु १६ शताब्द्यां मधुसुदनसरस्वती-महोदयेन ३२ पद्यानां टीका विरचिता। नर्मदेश्वरमहादेवस्य मन्दिरे अपि ३१ पद्यानि एव भित्तिकासु लिखितानि सन्ति। अतः प्रायः ३१ वा ३२ पद्यानि अस्मिन् स्तोत्रे स्युः इति अनुमीयते।

१.३.३ देवीस्तोत्राणि -

अन्यदेवानाम् इव देव्याः अपि प्रसिद्धानि कानिचन स्तोत्राणि सन्ति। मातृरूपेण संस्थिता देवी भक्तैः भावपूर्णपद्यैः स्तुता वर्तते। अत्र केषाञ्चित् देवीस्तोत्राणां परिचयः लिख्यते।

(१) देव्यपराधक्षमापनस्तोत्रम् -

"कुपुत्रो जायेत् क्वचिदपि कुमाता न भवति" इति पङ्क्त्या प्रसिद्धम् एतत् स्तोत्रं शङ्कराचार्येण विरचितमस्ति। एतस्मिन् स्तोत्रे द्वादश पद्यानि सन्ति। करूणापूर्णैः पद्यैः अत्र देव्याः क्षमायाचना कृता वर्तते।

(२) भवान्यष्टकम् -

"गतिस्त्वं गतिस्त्वं त्वमेका भवानि।" इत्यनया पङ्क्त्या प्रसिद्धं भवान्यष्टकं भगवान् शङ्कराचार्यः रचितवान् अस्ति। जीवः किमपि न जानाति, तस्य कृते संसारे

Scanned with CamScanner

कोऽपि सम्बन्धः नास्ति, विविधं कर्म करोति तथापि किमपि न जानाति, दोषान् करोति, अतः देवीं प्रति जीवः वदति यत् त्वम् एका एव गतिः असि, त्वया विना किमपि नास्ति इति भावः अस्ति।

(३) कनकस्तवः (लक्ष्मीस्तवः)-

भगवान् शङ्कराचार्यः एतत् स्तोत्रं रचितवान्। एतस्मिन् स्तोत्रे १६ पद्यानि सन्ति। भगवत्याः लक्ष्म्याः अत्र सुन्दरं वर्णनम् अस्ति। एतस्य स्तोत्रस्य गानेन भगवती लक्ष्मीः प्रसन्ना भवति तथा ऐश्वर्यं प्रयच्छति इति फलश्रुतौ कथितमस्ति।

(४) अन्नपूर्णास्तोत्रम् -

"भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी" इति पद्यभागेन अतिप्रसिद्धमिदं स्तोत्रम् अस्ति। देव्याः अन्नपूर्णास्वरूपायाः अत्र स्तुतिः अस्ति। एतत् स्तोत्रं शङ्करा-चार्यनिर्मितम् अस्ति तथा अत्र द्वादश श्लोकाः सन्ति।

(५) अम्बाष्टकम् -

अत्यन्तम् उद्धतपदैः समासैः च विरचितम् इदं स्तोत्रं शङ्कराचार्यस्य रचना अस्ति। अत्र अष्ट पद्यानि अश्वधाटीछन्दसि निबद्धानि सन्ति। एतस्य स्तोत्रस्य अर्थावगमाय अतीव पाण्डित्यम् आवश्यकम्।

१.३.४ अन्यानि स्तोत्राणि -

स्तोत्रेषु अधिकानि स्तोत्राणि प्रायः विष्णोः, शिवस्य, देव्याः च स्युः। तेषु अपि अतीव प्रसिद्धानां स्तोत्राणां परिचयः संक्षेपेण अत्र प्रदत्तः अस्ति। तदतिरिच्य अन्येषां देवानामपि कानिचन प्रसिद्धानि स्तोत्राणि सन्ति। तेषां परिचयः अत्र प्रदीयते।

Scanned with CamScanner

(१) गुर्वष्टकम् -

"गुरोरङ्घ्रिपद्मे मनश्चेन्न लग्नं ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम्" इति पद्यांशेन सुप्रसिद्धं गुर्वष्टकम् आदिशङ्कराचार्येण विरचितम् अस्ति। अष्ट-श्लोकेषु "गुरोरङ्घ्रिपद्मे" इति पङ्क्तिः अस्ति। अतः गुर्वष्टकम् इति नाम अस्ति। फलश्रुतेः अन्तिमः नवमः श्लोकः अस्ति। गुरौ निष्ठा सदैव भवेत् इति अस्य स्तोत्रस्य सारः अस्ति। सर्वविद्याः पठिताः किन्तु गुरौ निष्ठा न भवति तावत् पर्यन्तं विद्यायाः कोऽपि लाभः नास्ति इति शङ्कराचार्यः लिखितवान्।

(२) चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम् -

अस्य स्तोत्रस्य रचयिता भगवान् शङ्कराचार्यः वर्तते। स्तोत्रेस्मिन् १७ पद्यानि सन्ति। "भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते। प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे।।" इति ध्रुवपदेन अतीव प्रसिद्धम् एतत् स्तोत्रं भक्तियुक्तं दार्शनिकं च अस्ति। संसारे सर्वम् अपि असारभूतम् अस्ति। केवलं भगवान् एव शाश्वतः अविनाशी अस्ति अतः तस्य नामसङ्कीर्तनमेव करणीयम् इति अस्य स्तोत्रस्य सारः अस्ति।

(३) गङ्गाष्टकम् -

गङ्गाष्टकम् इति नाम्ना एकं महर्षिवाल्मीकिविरचितं तथा द्वितीयं शङ्कराचार्यविरचितम् इति द्वे गङ्गाष्टके स्तः। भगवत्याः गङ्गायाः पावनत्वं माहात्म्यं च स्तोतुं द्वयोः स्तोत्रयोः रचना कृता अस्ति। वाल्मीकिविरचिते स्तोत्रे अष्ट श्लोकाः तथा फलश्रुतिः तथा शङ्कराचार्यविरचिते अष्ट श्लोकाः, द्वयोः श्लोकयोः च फलश्रुतिः अस्ति। तदतिरिच्य चतुर्दशश्लोकात्मकं गङ्गास्तोत्रम् अपि प्रसिद्धम् अस्ति। तस्य रचयिता अपि शङ्कराचार्यः अस्ति।

Scanned with CamScanner

(४) नर्मदाष्टकम् -

"त्वदीयपादपङ्कजं नमामि देवि नर्मदे!" इति पङ्क्त्या अत्यन्तं प्रसिद्धम् एतत् स्तोत्रम् आदिशङ्कराचार्यः रचितवान्। एतस्मिन् स्तोत्रे भगवत्याः नर्मदायाः माहात्म्यं वैभवं प्रभावं च शङ्कराचार्यः वर्णितवान् अस्ति। नर्मदाष्टकस्य पठनेन नर्कदर्शनं न भवति इति फलश्रुतौ लिखितम् अस्ति।

अनेन प्रकारेण अत्र केषाञ्चित् एव अतिप्रसिद्धानां स्तोत्राणां परिचयः लिखितः। एतानि स्तोत्राणि विहाय अन्यानि अपि प्रसिद्धानि स्तोत्राणि सन्ति किन्तु बहुप्रसिद्धानाम् एव परिचयः प्रस्तुतः।

१.४ स्तोत्रसाहित्ये शिवमहिम्नःस्तोत्रस्य स्थानम् -

शिवमहिम्नःस्तोत्रं गन्धर्वराज-पुष्पदन्तेन विरचितम् अस्ति। शिवनिर्माल्यस्य उल्लङ्घनेन सः स्वप्रभावात् भ्रष्टः अभवत् अतः सः भगवतः शिवस्य स्तुतिं कृतवान् इति एकेन श्लोकेन ज्ञायते-

"कुसुमदशननामा सर्वगन्धर्वराजः
शिशुशशिधरमौलेर्देवदेवस्य दासः।
स खलु निजमहिम्नो भ्रष्ट एवास्य रोषात्
स्तवनमिदकार्षीद्दिव्यदिव्यं महिम्नः।।"[14]

एतत् स्तोत्रं पुष्पदन्तस्य दीनावस्थायां भावगर्भितवाक्यैः अन्तःकरणेन निर्गतम् अस्ति। पुष्पदन्तः शिवस्य स्तोत्रकरणे स्वस्य असामर्थ्यं प्रदशयति। "अनेन स्तोत्रेण केवलं वाणीं पवित्रां करोमि" इति भावः तस्य मनसि अस्ति -

---

[14] शि.म.३७

Scanned with CamScanner

"मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः।

पुनामीत्यर्थेऽस्मिन् पुरमथन! बुद्धिर्व्यवसिता।।"[15]

पुष्पदन्तः आत्मनः दीनभावं प्रकटीकरोति अतः एव अस्मिन् स्तोत्रे विविधानां शास्त्राणामपि उल्लेखः दृश्यते। भगवान् शङ्करः सर्वविद्यानां स्वामी अस्ति अतः पुष्पदन्तः विविधशास्त्राणां दृष्टान्तं पुरस्कृत्य शिवस्य स्तुतिं करोति। अनेन कारणेन एतस्य स्तोत्रस्य यथार्थं ज्ञानं प्राप्तुं सर्वशास्त्रेषु प्रवेशः नैपुण्यं च आवश्यकम् अस्ति। दर्शनानां वेदवेदाङ्गानां मार्गाः विविधाः भवन्तु नाम, सर्वैः लक्ष्यरूपेण तु शिवः एव लभ्यः अस्ति, यथा नदीनां प्रवाहः भिन्न-भिन्नमार्गेण समुद्रं प्रति एव गच्छति।

"त्रयी साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति

प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च।

रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव।।"[16]

सामान्यदृष्ट्या कस्यापि विकारः श्लाघनीयः प्रशंसायोग्यः न भवति किन्तु भगवतः शिवस्य विकारस्तु सर्वथा प्रशंसनीयः एव भवति। सामान्यानां द्वे नेत्रे भवतः किन्तु शिवः त्रिनयनः अस्ति सः विकारः अपि स्तुतियोग्यः एव अस्ति। शिवस्य कण्ठे विषस्य यत् चिह्नम् अस्ति तत् तु भगवतः शिवस्य शोभाम् अभिवर्धते। अतः उक्तम्-

"अकाण्डब्रह्माण्डक्षयचकितदेवासुरकृपा-

विधेयस्यासीद् यस्त्रिनयन विषं संहृतवतः।

---

[15] तत्रैव-०३

[16] तत्रैव-०७

स कल्माषः कण्ठे तव न कुरुते न श्रियमहो

विकारोऽपि श्लाघ्यो भुवनभयभङ्गव्यसनिनः।।"[17]

अलङ्कारदृष्ट्या अपि एतत् स्तोत्रम् अतीव मनोहरं विद्यते। अत्र अर्थान्तरन्यासः, उपमा, अनुप्रासः इत्यादयः अलङ्काराः एतत् स्तोत्रम् इतोऽपि रमणीयं सरसं च कुर्वन्ति। उपमाऽलङ्कारः यथा

- ❖ उपमाऽलङ्कारः = "नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव"[18]
- ❖ अनुप्रासः = "अकाण्डब्रह्माण्ड"[19]
- ❖ अनुप्रासः= "भुवनभयभङ्गाव्यवसानिनः"[20]
- ❖ अर्थान्तरन्यासः = "न हि वशिषु पथ्यः परिभवः"[21]
- ❖ अर्थान्तरन्यासः = "न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः"[22]
- ❖ रूपकम् = "निजमुदहरन्नेत्रकमलम्"[23]

इत्थम् अलङ्कारैः अलङ्कृतम् इदं स्तोत्रम् अस्ति। रूपकस्य अतिरमणीयम् उदाहरणम्-

"रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो

रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति।

दिधक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-

र्विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः।।"[24]

---

[17] तत्रैव-१४

[18] तत्रैव-०७

[19] तत्रैव-१४

[20] तत्रैव-१४

[21] तत्रैव-१५

[22] तत्रैव-१८

[23] तत्रैव-१९

[24] तत्रैव-१८

Scanned with CamScanner

वेदवेदाङ्गदर्शनादिभिः शास्त्रैः सह अत्र पौराणिकानां कथानामपि सुन्दरः विनियोगः अस्ति। ब्रह्मा तथा विष्णुः शिवस्य ऐश्वर्यं ज्ञातुं वह्निस्तम्भस्य उपरि अधश्च गतवन्तौ किन्तु शिवस्य ऐश्वर्यं न ज्ञातम्। अतः ब्रह्मा तथा विष्णुः अपि शिवस्य स्तुतिं कृतवन्तौ। तेन शिवः प्रसन्नः भूत्वा स्वयमेव दर्शनं दत्तवान्।[25] रावणः एकवारं स्वस्य पराक्रमं दर्शयितुं कैलाशपर्वतम् उत्खातुं प्रयत्नं कृतवान् तदा भगवान् शिवः स्वस्य पादाङ्गुष्ठेन एव पर्वतं नोदितवान्। तेन रावणः पीडितः तथा क्षमायाचनापूर्वकं शिवस्य स्तुतिं कृतवान्।[26] बाणासुरस्य कथा,[27] समुद्रमन्थनस्य कथा,[28] कामदेवस्य दहन-प्रसङ्गः,[29] त्रिपुरदाहप्रसङ्गः,[30] दक्षस्य यज्ञविध्वंसप्रसङ्गः,[31] विष्णोः सहस्रकमल-पूजनस्य प्रसङ्गः,[32] इत्यादिभिः अनेकैः पौराणिकैः प्रसङ्गैः एतत् स्तोत्रं समलङ्कृतम् अस्ति।

स्तोत्रेऽस्मिन् विविधानां शास्त्राणां समाहारः, विविधानाम् अलङ्काराणां सुन्दरः विन्यासः तथा अनेकानां पौराणिककथानां विनियोगः अस्ति। एतत् सर्वम् एकस्मिन् स्थाने दुर्लभम् अस्ति किन्तु अस्मिन् स्तोत्रे प्राप्यते। तेन एव अस्य स्तोत्रस्य स्थानं स्तोत्रसाहित्ये अतीव उत्कृष्टं भवति। अस्य स्तोत्रस्य अनेकाः टीकाः अपि सन्ति। तासु प्रसिद्धा टीका मधुसूदनाचार्यस्य अस्ति। अन्याः अपि प्रकाशिताः अप्रकाशिताश्च टीकाः स्युः। तिस्रः अप्रकाशिताः टीकाः तु मम समीपे सन्ति। तासु एकस्याः उपरि संशोधनम् अस्मिन् लघुशोधनिबन्धे क्रियते। टीकाभिः अपि ज्ञायते यत् इदं शिवमहिम्नःस्तोत्रम् अतीव प्रसिद्धं महत्त्वपूर्णं च अस्ति तथा स्तोत्रसाहित्ये अस्य स्तोत्रस्य विशिष्टं स्थानम् अस्ति इति।

---

25 तत्रैव-१०
26 तत्रैव-११,१२
27 तत्रैव-१३
28 तत्रैव-१४
29 तत्रैव-१५
30 तत्रैव-१८
31 तत्रैव-२१
32 तत्रैव-१९

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner